

ДОСЛІДЖЕННЯ

ЙОГАН ДИТЧ

ПОБОРЮЮЧИ «НЮРНБЕРЗЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ» ГОЛОДОМОРУ

Ця стаття виокремлює та простежує зміни і вплив деяких аспектів історіографії Голодомору, вперше розробленої в Північній Америці у 1980-х, які в часи поширення теорії тоталітаризму використовувалися для обґрунтування якнайменше рівності злочинів Гітлера та Сталіна. Проте використання концепту геноциду та посилання на Нюрнберзький трибунал як ідеал для розгляду цієї трагедії має певні застереження. Вірність ідеалам правди об'єднує історію та юстицію, але на практиці існують серйозні розбіжності між обома. Включення Голодомору 1932–1933 років в Україні до панівних концепцій геноцидознавства, безперечно, перетворить чорно-білу інтерпретацію трагедії в сірі тони, засвоїти які українській історичній культурі буде набагато важче.

Вперше опубліковано: Dietsch J. Struggling with a «Nuremberg Historiography» of the Holodomor // *Ab Imperio*. – 2007. – № 3. – С. 139–160. Друкується з дозволу редакції часопису *Ab Imperio*. Переклад з англійської Віталія Боброва. До тексту внесено незначні авторські зміни.

В будинку повішеного не згадують про мотузку
Мігель де Сервантес

Перш ніж надати переможеним німцям можливість самоврядування, альянти мали бути впевнені, що злочини нацистської ери буде представлено, і не лише німцям, а й на осуд світової думки. У центрі цієї спроби був Міжнародний військовий трибунал, який засідав у Палаці правосуддя

в Нюрнбергу з листопада 1945 р. по жовтень 1946 р.¹ Як засадничий принцип, трибунал мав на меті виправлення помилок, допущених після Першої світової війни. Роберт Г. Джексон, головний прокурор від Сполучених Штатів Америки, зауважив це в своїй промові на відкритті засідань наприкінці листопада: «Або переможці мають судити переможених, або ми мусимо надати переможеним можливість судити себе самих. Після Першої світової війни ми зрозуміли марність останнього»².

Результатом трибуналу стало стійке клеймо на пам'яті про нацизм в обох Німеччинах. Встановлено, що були вчинені воєнні злочини та злочини проти людяності й що ці злочини стали прямим результатом рішень, ухвалених нацистським керівництвом³. Воєнна перемога та трибунал поклали кінець нацизмові, а вироки злочинцям сприймалися як спроба пом'якшити страшні наслідки їхньої ідеології⁴. Джексон розумів цей символізм і визнав його важливість у майбутньому: «Ми повинні завжди пам'ятати, що за тими принципами, за якими ми судимо цих підсудних сьогодні, історія судитиме нас завтра», – заявив він перед судом⁵. Таким чином, трибунал було з самого початку організовано не лише для того, щоб задовольнити юридичні вимоги, але й щоб відтворити історичне тло. Один із молодших прокурорів у Нюрнбергу навіть назвав засідання трибуналу «найбільшим історичним семінаром усієї світової історії»⁶.

Надалі науковці також звертали увагу на цю дидактичну мету трибуналу. Незалежно від законних вимог трибуналу, встановлення справедливості було нерозривно пов'язане з використанням історії. За словами Дональда Блоксхема, це була спроба зробити з суду Урок історії з великої літери⁷. Дехто схвалював цей урок. Майкл Маррус, один із найвідоміших історіографів Голокосту, писав, що хоча Голокост не був в центрі уваги трибуналу, Нюрнберг став «зворотним моментом», бо після нього систематичне вбивство європейського єврейства під час Другої світової війни було встановлено як факт⁸. Водночас фундаментальний перший пункт офіційного звинувачення трибуналу: участь у формулюванні чи виконанні загального плану чи змови, яка мала на меті чи включала злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, – став визначальним не лише для суду, але й поклав початок «Нюрнберзькій

¹ Herf J. *Divided memory: The Nazi Past in two Germanys*. – Cambridge; London, 1997. – P. 206.

² Owen J. *Nuremberg: Evil on Trial: The Extraordinary Story of How the Nazis Were Brought to Justice*. – London, 2007. – P. 37.

³ Herf J. *Op. cit.* – P. 207.

⁴ Alexander J.C. On the Social Construction of Moral Universals. The «Holocaust» from War Crime to Trauma Drama // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol. 5. – P. 20.

⁵ Owen J. *Op. cit.* – P. 37.

⁶ Buruma I. *The Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*. – New York, 1994. – P. 144–145.

⁷ Bloxham D. *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. – Oxford; New York, 2003. – P. 17.

⁸ Marrus M.R. *The Holocaust at Nuremberg // Yad Vashem Studies*. – 1998. – Vol. 26. – P. 5.

парадигмі»⁹. Іншими словами, ця «Нюрнберзька історіографія» визначає більшість поглядів на Голокост аж до сьогодні і встановлює певний образ тоталітарної нацистської Німеччини, фактично, інтенціоналістсько-змовницьку інтерпретацію¹⁰.

Концепції геноциду та злочинів проти людяності, які були основою трибуналу, зробили значний внесок в історичне і культурне розуміння історії трагедії та реакцію на неї¹¹. Отже, не дивно, що у повоєнні часи з'явилися голоси, що вимагали трибуналу «на біс». Одним із найбільш яскравих прикладів є заклик 2003 р. Левка Лук'яненка, голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні, до міжнародного трибуналу над Комуністичною партією Радянського Союзу, який він назвав Нюрнбергом-2¹². Хоча жодним судом, який би розглядав воєнні злочини, не було висунуто звинувачень на адресу радянських чиновників, вже понад два десятиліття в незалежній Україні та у світі існувала нюрнберзька історіографія Голодомору¹³.

Метою цієї статті є висвітлення зазначеної історіографії, простеження шляхів її розвитку та оцінка її впливу на сучасну українську історичну культуру. Відтак варто зауважити, що це не традиційне історіографічне дослідження, сконцентроване на зважуванні наукових ідей. Навпаки, його центром є історичне міркування. Будучи в основі метафоричною операцією, історичне міркування покладається на вдале відображення минулого, що співвідноситься та змістовно обмежується вже добре відомим історичним нарративом. Воно не позбавлене асоціацій, порівнянь, усвідомлених образів і взаємопроникнення когнітивного й емоційного компонентів. Оскільки історичні «факти», взяті окремо, рідко розкривають багато про минуле, а в минулому не існує обов'язкових значень, для перетворення ряду історичних фактів на історію необхідна інтерпретація. Історія – це минуле, оздоблене значенням, за допомогою впорядкування його через нашу колективну історичну свідомість. Минуле, сьогочасне та майбутнє поєднуються у нарратив, що створює значиме ціле¹⁴.

⁹ *Haberer E.* History and Justice: Paradigms of the Prosecution of Nazi Crimes // *Holocaust and Genocide Studies.* – 2005. – Vol. 19. – № 3. – P. 491.

¹⁰ *Bloxham D.* *Op. cit.* – P. 218–220.

¹¹ *Douglas L.* *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust.* – New Haven; London, 2001. – P. 259–261.

¹² *Лук'яненко Л.* Нюрнберг-2 // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка.* Міжнародна наукова теоретична конференція. – К.: Нью-Йорк, 2003. – С. 36–72.

¹³ Слово «Голодомор» вперше з'явилося в статті Олексія Мусієнка в «Літературній Україні» від 18 лютого 1998 року. Його значення утворене від українських слів «голод» та «мор», чума. Можливим варіантом походження є вираз «морити голодом», себто спричиняти голодну смерть. У сучасному словнику української мови «голодомор» пояснюється як «штучний голод, організований у величезних масштабах злочинною владою проти населення власної країни». Див. «Голодомор» у: *Бусел В.Т.* Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів. – Ірпінь, 2004.

¹⁴ *Rüsen J.* Historical Objectivity as a Matter of Social Values // *Historians and Social Values / Eds. J. Leerssen, A. Rigney.* – Amsterdam, 2000. – P. 60–61.

Історія Голодомору в тіні Холодної війни

Обурення через брак уваги до Голодомору 1932–1933 років в Україні стало причиною того, що певна кількість науковців, багато з них українського походження, які жили поза Радянським Союзом, скликали конференцію на тему так званого «Великого Голодомору» до його п'ятдесятої річниці у 1983 р. У передмові до збірника, який вийшов після конференції, двоє її організаторів, Богдан Кравченко та Роман Сербін, заявили, що «однією з головних причин того, що суспільству бракує знань про події Голодомору, є відсутність достатньої кількості наукових досліджень»¹⁵. Так само сильний академічно-науковий ідеалізм був висловлений учасником конференції Джеймсом Мейсом: «Тепер ми знаємо, ми можемо з певною впевненістю стверджувати, що сталося, як воно сталося і що стало тому причиною... цим ми найбільше зобов'язані тому ідеалу, який називаємо Правдою»¹⁶.

Вірність ідеалу правди, проголошеному у вищезгаданій цитаті, об'єднує історію та юстицію, історика і суддю. Проте, хоча обидва ставлять за мету «встановлення фактів, а отже, доказів», вони значно відрізняються за оцінкою та використанням цих доказів¹⁷. Суддя, на відміну від історика, обмежений законами, а отже, має керуватися різними нормами розслідування. З іншого боку, для історика важливе конструювання нарративу, перебігу та першопричин певних подій. Щоб цього досягти, потрібно взяти тему, яка на перший погляд може здатися дивною й важкою для усвідомлення, впорядкувати й проаналізувати її в термінах чогось відомого та зрозумілого. Завдання історії та юстиції також значно різняться¹⁸. Відповідно, «правда», встановлена у книзі під редакцією Сербіна і Кравченка, має розглядатись як історична правда, образ Голодомору 1932–1933 рр., який має своє значення та стабільність існування, а також відповідає певним іншим потребам сучасності¹⁹.

Того ж року «*The Ukrainian Weekly*» («Український тижневик»), щотижнева газета Української національної асоціації, проголосила, що українські організації Північної Америки заснували Комітет вшанування пам'яті жертв Голодомору. Щоб прояснити цю трагедію, її було оздоблено рисами, відомими широкому загалу. Кращим поясненням цієї тези є стаття Джеймса Мейса під назвою «Голод: Сталін втілює “Остаточне розв'язання”». Автор дійшов висновку, що держава зумисне спричинила голод «політичними заходами», що він проходив на певній географічній

¹⁵ Krawchenko B., Serbyn R. Preface // *Famine in Ukraine 1932–1933* / Eds. B. Krawchenko, R. Serbyn. – Edmonton, 1986. – P. V.

¹⁶ Mace J.E. The Famine of 1933: A Survey of the Sources // *Ibid.* (далі – Mace J.E. The Famine of 1933) – P. 61.

¹⁷ Ginzburg C. The Judge and the Historian. – London, 1999. – P. 11–12, 117.

¹⁸ Ankersmit F. Historical Representation. – Stanford, 2001. – P. 177.

¹⁹ Більш детально див.: Dietsch J. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Ph.D. dissert. – Lund, 2006. – Чп. 4.

території з політичних міркувань, співпадаючи зі змінами у радянській національній політиці, і що були особи, яких, загалом, можна було б назвати виконавцями голоду²⁰. Між рядків, таким чином, читалося, що злочин, скоєний Сталіним та його послідовниками, дорівнював злочину Гітлера або, принаймні, мав такі ж розміри.

Наслідкування «прикладу євреїв» вже було відомою тезою серед авторів української діаспори Північної Америки. Лев Шанковський, наприклад, ще 1960 р. писав: «Євреї мають стати нам за приклад у висвітленні нашої власної сучасної трагічної історії»²¹. На українсько-єврейській конференції 1983 р. Ярослав Белінський стверджував: «Ми маємо нарешті написати засадничу історію українського мартирологу, який би щонайменше дорівнював якісно роботі Рауля Гільберга про знищення євреїв»²². Цікаво, що робота Р. Гільберга «Знищення європейського єврейства» («The Destruction of the European Jews») здебільшого була продуктом юридично накопичених доказів Нюрнберзького трибуналу²³.

Наголос на схожості Радянського Союзу та Німеччини у 1980-х рр. заледве був новиною. Вже у міжвоєнні роки деякі представники правого табору, які називали себе «тоталітарними», визнавали, що радянська диктатура виросла з того самого ґрунту, що й диктатура, яку вони підтримували в Італії чи Німеччині. Багато науковців також почали визнавати, що між нацизмом та сталінізмом більше схожого, аніж відмінного. Кельвін Гувер, наприклад, стверджував, що Радянський Союз, Німеччина та Італія мали типологічні риси, серед яких диктатура, однопартійність, фанатична ворожість до лібералізму та контроль держави за економікою²⁴.

У десятиріччя після Другої світової війни Радянський Союз та Німеччину часто порівнювали чи об'єднували через концепт тоталітаризму. Карл Дойч наполягав, що це є «найкращим засобом підкреслити певну схожість між однопартійними фашистським та комуністичним урядами». Це, так би мовити, новий жанр політичної системи, який зосереджується

²⁰ *The Ukrainian Weekly*. – 1984. – June 17.

²¹ *Свобода*. – 1960. – 3 лют.

²² *Bilinsky Ya. Methodological Problems and Philosophical Issues in the Study of Jewish-Ukrainian Relations During the Second World War // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Eds. P.J. Potichny, H. Aster. – Edmonton, 1990. – P. 387.*

²³ Більш детальний огляд роботи Гільберга, інтерпретацій Голокосту та Нюрнберзької історіографії див.: *Bloxham D.* *Op. cit.* Варто відзначити, що Гільбергу було важко знайти видавця своєї роботи наприкінці 1950-х рр. Основною причиною для відмови було, крім «антинімецьких» оцінок подій, його небажання застосовувати пряму інтенціоналістську аргументацію, щоб звинуватити Гітлера та нацистську верхівку у виконанні попередньо розробленого плану. Див.: *Hillberg R.* *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. – Chicago: Ivan R. Dee, 1996. – 208 p.

²⁴ *Gleason A.* *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. – New York; Oxford, 1995. – P. 32–41.

на штучному конструкті культу керівництва²⁵. Однак для Джорджа Кеннана не існувало «кращих прикладів, ніж Німеччина та Росія»²⁶. Навіть якщо науковці й сперечалися про легітимність цього концепту та про поверховість уявних паралелей між нацистською Німеччиною й Радянським Союзом, тоталітаризм став синонімом нацизму та сталінізму. Підкреслюючи спільність між нацизмом і сталінізмом, можна було використовувати злочини Гітлера, щоб засуджувати радянську систему. Терор та інші темні боки обох режимів стали найбільш популярними аспектами для дослідження та суперечок.

Теорію тоталітаризму використовували як політично-ідеологічний засіб боротьби з Радянським Союзом. Вважалося, що нацизм не був унікальним чи ситуативним явищем, обмеженим 1933–1945 роками. Навпаки, він подовжував жити за залізною завісою в тоталітарному Радянському Союзі. «Це була велика мобілізуюча теорія та основна ідея Холодної війни»²⁷. Зображуючи Радянський Союз тоталітарною імперією, йому було легко приписати характеристики, які зазвичай асоціювалися з нацистською Німеччиною. І це варто розуміти не лише як політику, а й як результат пояснення та аналізу режиму у відомих та зрозумілих термінах. Нацистська Німеччина просто стала когнітивним відбитком.

Щоб передати весь масштаб жахів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, Роберт Конквест у вступі до своєї книги «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор», уперше виданої 1986 р., порівняв голодуюче українське село з «одним величезним Берген-Бельзеном»²⁸ і таким чином створив найяскравіше порівняння з Голокостом. Десятиліття потому дослідник Голокосту Ден Дайнер назвав цю систему образів обурливим прикладом зловживання порівняннями між націонал-соціалізмом та сталінізмом. За Дайнером, таке порівняння через концепт тоталітаризму є просто трансісторичним, а повне відкидання, так само як і термінова вимога історичного порівняння нацизму та сталінізму, вказує на припущення, що злочини Сталіна були гіршими за злочини нацистів²⁹.

За два роки після публікації визначної роботи Роберта Конквеста Комісія з проблем Голодомору в Україні (The Commission on the Ukraine Famine) презентувала свій остаточний звіт Конгресу Сполучених Штатів Америки. Її метою, як це зазначено в її установчих документах, було вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, щоб розширити світове

²⁵ *Deutsch K.W.* Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems // *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Arts and Sciences / Ed. C.J. Friedrich.* – Cambridge, 1954. – P. 309.

²⁶ *Kennan G.F.* Totalitarianism in the Modern World // *Ibid.* – P. 19.

²⁷ *Gleason A.* *Op. cit.* – P. 3. Див. також: *Adler L.K., Paterson Th.G.* Red Fascism: the Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's–1950's // *The American Historical Review.* – 1970. – Vol. 75. – № 4. – P. 1046–1064.

²⁸ *Conquest R.* *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.* – London, 1986. – P. 3.

²⁹ *Diner D.* *Kreisläufe.* – Berlin, 1995. – S. 49–59.

уявлення про нього та надати американському суспільству краще розуміння радянської системи. Серед багатьох висновків Комісії найважливішими були твердження, що голод не був наслідком засухи, що кількість жертв сягнула мільйонів, що радянська влада знала про нестачу продовольства, а отже, Йосиф Сталін та його оточення скоїли геноцид проти українців³⁰.

Незважаючи на те, де обговорювався український Голодомор, згадані факти щодо нього було підпорядковано інтенціоналістсько-змовницькій інтерпретації. Цей троп, або принаймні змовницька його частина, виявився настільки потужним, що навіть критики, такі як Даглас Тоттл, оперували аргументами щодо змови. Тоттл приписував усю справу маленькій купці «українських націоналістів», яких вважав правою фашистською меншиною серед української громади Північної Америки, чий інтереси на той час співпадали з пропагандою Холодної війни. За словами Тоттла, історичну правду було усунено заради пропаганди. Відповідно, він звинувачував усю кампанію у зловживаннях і презентації фактичних помилок, упущень та фальсифікацій. Будучи простим продуктом пропаганди, «кампанія геноцид-голодомор» була лише кульмінацією кампанії, запущеної нацистами 1933 р., коли Голодомор було використано, щоб показати диявольську природу радянського режиму³¹.

З часом троп не втратив сили. На відзначенні річниці Голодомору 2003 р. Петер Борисов жалівся:

Багатьом із нас болить від розуміння того, що кожен на планеті знає про Голокост, але мало хто чув про Голодомор. Цьому є дві головні причини. По-перше, Гітлер програв війну. Росія перемогла у війні. Якби, боронь Боже, Гітлер переміг, чи дізнався б хоч хтось про Голокост? По-друге, Росія – і давайте не будемо обманювати себе, Радянський Союз був лише перехідною стадією все того ж старого чудовиська – витратила мільйони та десятиліття зусиль, щоб спалювати і збездістити все і вся українське³².

Як видно з наведеної цитати, Голодомор 1932–1933 рр. не отримав загального визнання як геноцид *de jure*, згідно з Конвенцією Організації об'єднаних націй «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». А навіть якби й так, то осудження тих, кого можна було б вважати злочинцями, виявилось б неможливим. Багато хто помер на початку 1980-х, а екстрадиція тих, хто ще був живим, із Радянського Союзу навряд чи пройшла б успішно. Проте у лютому 1988 р. було створено міжнародну комісію з питань Голодомору. Міжнародна комісія з дослідження Голодо-

³⁰ Report to Congress, Commission on The Ukraine Famine. – Washington, 1988. – P. V–XXV.

³¹ Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. – Toronto, 1987. – P. 2–3, 75.

³² The Ukrainian Weekly. – 2003. – Oct. 19.

мору 1932–1933 рр. в Україні (The International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine) була ініціативою Світового конгресу вільних українців (World Congress of Free Ukrainians) та мала на меті формулювання рекомендацій для юридичного визнання Голодомору геноцидом і розгляд можливостей засудження винуватців трагедії. Більшість членів Комісії визнали неможливим довести існування попереднього плану організувати голод в Україні. Натомість вони дійшли висновку, що влада вдало використала голод, коли він настав. Голод не був систематично організований для знищення українського народу. Але навіть якщо голод не був організований, відповідальність за нього покладалася на радянську владу, в першу чергу на Йосифа Сталіна. Водночас комісія розділилася у пункті про засудження, що стало результатом різного бачення членами комісії Конвенції з геноцидів та її застосування³³.

Отже, міжнародній комісії не вдалося сформулювати єдине історичне бачення радянського терору в Україні, яке було б таким само вагомим, як подання злочинів нацистів Нюрнберзьким трибуналом після Другої світової війни. Однак загалом різноманітні спроби у 1980-ті та 1990-ті рр. продукували значний обсяг матеріалів, які можна розглядати в рамках «Нюрнберзької історіографії». Але, так само, як і на суді над нацистською Німеччиною, описи Голодомору в Україні характеризувалися відсутністю інтересу або швидше байдужістю до звичайних місцевих злочинців-виконавців самого злочину. Натомість панував підхід, який концентрувався на особі Сталіна.

Такий підхід не лише повторив підхід Нюрнберга, він також став контраргументом офіційній радянській інтерпретації подій початку 1930-х рр. У березні 1930 р. «Правда» опублікувала відому сьогодні статтю Сталіна під заголовком «Запаморочення від успіхів» («Головокружение от успехов»), в якій він висвітлював успіхи колективізації. Але він також визнавав, що ці успіхи викликали дух марнославства та зазнайства серед деяких партійних працівників³⁴. Відома «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу (короткий курс)» надає цитату з і сталінського звіту:

Але, поряд із неймовірними успіхами колективізації, незабаром почали виявлятися недоліки в практиці партійних працівників, викривлення партійної політики щодо колгоспного будівництва. Незважаючи на засторогу ЦК проти надмірного захоплення успіхами колективізації, багато партійних працівників стали штучно форсувати колективізацію... Керівники деяких областей, захоплені першими успіхами колективізації, порушили прямі вказівки ЦК щодо темпів та строків колективізації... Куркулі та їх підголоски, використовуючи ці викривлення у прово-

³³ International Commission of Inquiry Into the 1932–33 Famine in Ukraine. The Final Report // Skrifter utgivna av Institutet för offentlig och internationell rätt. – 1996. – № 109 (дали – International Commission). – S. 36–43.

³⁴ *Правда*. – 1930. – 2 марта.

каційних цілях, виступали із пропозиціями замість сільськогосподарських артилей організовувати комуни, негайно усупільнити житлові будівлі, малу худобу, домашню птицю...³⁵.

З цитати випливає, що відповідальність за нестачу продовольства лежала на місцевих партійних чиновниках; стан, про який попереджав Центральний комітет.

Якщо документи, відповідні юридичні докази були центральними і в великій кількості наявними на Нюрнберзькому трибуналі, то зусилля поширити інформацію про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні стикалися з серйозним браком доказів хоча б такої ж сили, як у Нюрнберзі. Ані дослідники, які долучилися до висвітлення теми Голодомору у 1980-х, ані Міжнародна комісія не мали доступу до важливих внутрішніх документів радянського режиму³⁶. Брак документів, звісно, був наслідком Холодної війни та абсолютної незацікавленості Радянського Союзу в тому, щоб офіційно розкривати події в Україні.

Наслідком зосередження на особі Сталіна та на радянському керівництві стала відсутність уваги до самого процесу злочину. Метафорично можна сказати, що не було згадано про мотузку повішеного, про реальних виконавців. У свою чергу, це допомагало формувати образ радянської Росії, яка наступала на українське селянство, український націоналізм та Україну як таку. Ця історія Голодомору ідеально вкладалася в загальну концепцію українського мартирологу. Проста чорно-біла картина старих-нових «росіян» як злочинних ворогів. Ця проста, але підбадьорююча історія стала популярною також в Україні після отримання незалежності, оскільки відповідала загальній картині національної історії.

Голодомор в тіні національної історії

Північноамериканський дослідник, голова американської Комісії Джеймс Мейс відвідав Україну 1990 р. та передав свідчення про Голодомор, зібрані комісією, історику Станіславу Кульчицькому. Роки потому Кульчицький заявляв, що саме аналіз цих свідчень разом із доступними архівними матеріалами допоміг йому дійти висновку, що «терор голодом був організований»³⁷. Роберт Конквест та Джеймс Мейс вважалися настільки високоповажними фігурами, що їх обох було пізніше включено до організаційного комітету, що займався плануванням шістдесятої річниці Голодомору 1993 р., комітету, який складався переважно з колишніх дисидентів³⁸.

³⁵ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1938. – С. 307.

³⁶ Відмінним зразком є публікація: *Mace J.E. The Famine of 1933.* – Р. 45–66.

³⁷ *День.* – 2005. – 8 листоп.

³⁸ *Jilge W. Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild // Osteuropa.* – 2004. – Vol. 54. – P. 154.

Щоб відстежити, як суспільні дискусії про Голодомор просочилися, доєдналися та стали частиною ширшої української історії, варто пильніше придивитися до підручників історії, виданих в незалежній Україні. Тимчасовим вирішенням проблеми нестачі підручників історії в 1991 р., було використання написаної в Північній Америці роботи під авторством Ореста Субтельного. Проте коментар Голодомору яскраво відображає дискусії та інтерпретації, що мали місце у північноамериканській діаспорі майже десятиліття до того:

Голод 1932–1933 рр. став для українців тим, чим був голокост для євреїв і різанина 1915 р. для вірменів. Як трагедія, масштаби якої неможливо збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які вона носить досьогодні... Як указують Р. Конквест і Б. Кравченко, врожай 1932 р. лише на 12% був меншим середнього показника 1926–1930 рр. Інакше кажучи, харчів не бракувало... Ігноруючи заклики й попередження українських комуністів, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44%. Це рішення й та жорстокість, із якою режим виконував його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який можна назвати не інакше як штучним³⁹.

Опис Голодомору базується, переважно, на літературі, яка з'явилася у Північній Америці зі збільшенням цікавості в дослідженні Голодомору у 1980-х рр. Хоча Субтельний не робить остаточних висновків щодо причин нестачі продовольства в Україні на початку 1930-х рр., пояснюючи це або баченням цього етапу необхідним аспектом індустріалізації, або способом викоринення націоналістичного протистояння у проблемних регіонах Радянського Союзу, читач отримує враження, що це була катастрофа неймовірних масштабів.

Зі здобуттям незалежності Українська держава впроваджувала новий офіційний історичний наратив. Вибір та публікація нових підручників історії стали частиною спроби створити всеосяжну українську національну ідентичність. Хоча багатьом вчителям історії не сподобалося таке політичне її використання, вони поставилися до цього процесу, як і очікувалося⁴⁰.

В перших новітніх українських підручниках історії, надрукованих 1994 р., автор Ф.Г. Турченко розглядає колективізацію та індустріалізацію 1930-х в розділі під назвою «Радянська модернізація України». Такий заголовок був не лише відлунням старих радянських підручників, але й мав сприйматися як висвітлення впорядкованої модернізації України зовнішньою силою. Фото до текстів були також старого типу: Ленінська ГЕС

³⁹ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 359.

⁴⁰ Rodgers P.W. «Compliance or Contradiction»? Teaching «History» in the «New» Ukraine. A View from Ukraine's Eastern Borderlands // *Europe-Asia Studies*. – 2007. – Vol. 59. – P. 503, 507.

у Дніпропетровську та сотисячний трактор, зібраний на Кіровському заводі, були використані як символи надзвичайного стрибка в індустріалізації, урбанізації та модернізації України в 1930-ті. Незважаючи на те, що індустріальний прогрес відзначається в такий традиційний спосіб, колективізація дорівнюється до «грабунку села», який мав пришвидшити урбанізацію та індустріалізацію. Голодомор, один з «найжорстокіших злочинів, організованих Сталіним проти українського народу», зображено як наслідок примусової колективізації, конфіскації приватної власності та їжі. Як додаткова інформація, поряд із чисто описовим текстом про Голодомор, у розділі надаються фрагменти радянських документів про Голодомор, надруковані в історичних журналах на початку 1990-х рр. Проте, на відміну від Субтельного, Турченко не називає Голодомор зброєю проти українців та українського націоналізму і не визначає його як геноцид. Він також згадує про його поширення на Північний Кавказ, Казахстан і т.ін.⁴¹

Таке, на перший погляд, надто обережне висвітлення Голодомору та використання старих радянських образів для зображення прогресу були, безумовно, результатом надто тривалого процесу написання підручника історії. Дискусії про Голодомор 1932–1933 рр. широко розгорнулися вже на початку 1990-х, і, напевне, включити їх у підручник забракувало часу. В офіційній програмі 1996 р. Міністерство освіти визначило, що 31-й урок в курсі історії 10-го класу мав висвітлювати причини та передумови Голодомору: примусове вилучення зерна, комісія Молотова, масова смертність та, найперше, колгосп як засіб поневолення селянства⁴².

У наступному виданні підручника Турченка 1998 р. Голодомору в Україні було приділено більше уваги. Хоча радянська система образів з тріумфуючими робітниками тракторного заводу не зникла. Водночас сталінський режим загалом та система колгоспів зокрема засуджувалися у більш суворій манері. Окремо наголошено на зв'язку Голодомору з сучасною Україною: «Голодомор 1932–1933 рр. належить до трагедій, наслідки яких відчуваються багато десятиліть... Трагедія 1932–1933 рр. остаточно зламала їх [селян] опір колгоспно-феодальній системі, суттєво підірвала сили у відстоюванні споконвічних національних прав»⁴³. Хоча кожному, хто читає підручник, зрозуміло, що Голодомор був трагедією надзвичайного масштабу, ініційованою та виконаною Сталіним та іншими радянськими високопосадовцями, жодної згадки про геноцид не зустрічається.

⁴¹ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917–1945). Підручник для 10 класу середньої школи. – К., 1994. – С. 206–234.

⁴² Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 класи; Всесвітня історія 6–11 класи. – К., 1996. – С. 54.

⁴³ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Підручник для середніх загальноосвітніх шкіл. – К., 1998. – С. 249.

Проте у посібнику з історії України Голодомор відверто визначено як геноцид:

Голод в Україні забрав мільйони життів. Але на цьому чорні сторінки історії українського народу не закінчилися. Трагічна доля спіткала й інші народи... Колишні народи царської Росії вступали до Союзу з надією на краще життя. Однак сподівання виявилися марними... Сталінські слуги мало не в кожному бачили ворога народу... Страшні лихоліття переніс український народ у роки сталінського геноциду. Мільйони людей загинуло, як і від голоду 1932–1933 років⁴⁴.

Хоча Голодомору приписано значення геноциду, на користь цього визначення не наведено вагомих аргументів. Натомість геноцид визначено як «старанно сплановане винищення народу, злочин проти народу». Безсумнівно, це мало що пояснює і лише вказує, що ставлення до різних народів в Радянському Союзі часто межувало зі злочинним.

Характерним для українських підручників історії було підкреслення важливості Голодомору не лише як історичної події чи процесу, але й як важливого уроку для учнів 1990-х. Автори підручників та, опосередковано, українська держава заохочували молодь до того, щоб пам'ятати труднощі Голодомору. Таким чином Голодомор в Україні включався в національну історію, що складалася з кількох трагедій. Покликаний підкреслити пороки Радянського Союзу та законність суверенної Української держави, Голодомор був прикладом важкого минулого українського народу.

Всеосяжне антиросійське та антирадянське усвідомлення було стійким. У підручнику під заголовком «Історія без міфів» кампанія колективізації, розгорнута радянським урядом у 1930-х, формує важливий контекст для розуміння «випробовувань, які випали на долю українського народу». Адаже на підході був новий період випробувань, що почався після перемоги більшовиків в Україні. «Українське селянство було піддане терору не за те, що продукувало і мало хліб, а за те, що було носієм і підґрунтям відродження української нації, національної свідомості». Таким чином, Голодомор інтерпретовано як геноцид, скоєний більшовицьким режимом проти українського сільського населення і направлений на ліквідацію української нації.

Цей аргумент надалі обґрунтовується поняттям фізичної ліквідації, за якої інтелігенція старої України, видатні науковці та письменники підлягали винищенню. Автор робить висновок, що то було десятиріччя репресій проти української нації та інтелектуалів, яких було визначено як «класових ворогів». Це призвело до повної ліквідації національної інтелігенції та політичної еліти. Організацію цього

⁴⁴ Мисан В. Оповідання з історії України. – К., 1997. – С. 177–179.

процесу автор називає «кривавою трагедією». Ліквідація була не лише фізичною, але також психологічною, оскільки нація була позбавлена самої пам'яті про цю подію. Ця трагедія була піддана абсолютному забуттю в суспільстві, де переважали веселі марші, фільми та книжки, які прославляли нове життя та його побудову, в той час як на селі продовжувався «бенкет Сатани»⁴⁵.

З побіжного дослідження теми Голодомору у підручниках історії та в українській історичній культурі можна виокремити два важливих вектори. Перший вектор – це важливість визнання Голодомору геноцидом. Українські політики, автори підручників, північноамериканські та українські дослідники одноголосно стверджують, що це був не лише аморальний, а й узаконений злочин. Проте кожен злочин, геноцид це чи ні, завжди означає існування злочинців, що є другим вектором. Хоча реальним виконавцям жадливого злочину приділяється дуже мало уваги, це дуже важливий елемент, який буде пояснено нижче.

При анкетуванні багато вчителів Східної України висловили стурбованість Голодомором як періодом історії, котрий особливо важко викладати, оскільки для суспільства загалом він є спірним питанням українського минулого. Багато вчителів вважають, що період колективізації та голоду в Україні у державних підручниках зображено у дуже негативному історичному наративі, з використанням спрощеного чорно-білого підходу. Хоча пам'ять про Голодомор була визначена як необхідна, вчителі вважали її проблемною, бо, на їхню думку, це робиться за рахунок нетолерантності до інших національних груп, передусім росіян. Один із опитуваних у Луганську описав проблему як наслідок постійного намагання визначити в підручниках «москалів» (росіян) як ворогів, які нищили український народ, з-поміж іншого запланувавши та скоївши голод 1932–1933 рр. «Я також москаль, росіянин... Чи маю я кожен рік страждати через те, що стався голод?» – риторично перепитав директор школи в Луганську⁴⁶.

Центральною частиною наративу про Голодомор 1932–1933 р. стали його риси як геноциду. Здається, що автори підручників, політики, журналісти та інші користуються будь-якою можливістю для підкреслення цих рис. Якщо концептуалізувати Голодомор як геноцид, то він не лише ідеально підходить до загальної трагічної концепції української історії, але й стає її найнижчим від'ємним піком, концентратом усієї історії України. Всі попередні спроби забрати в українців їх мову, культуру та спосіб життя протягом усієї історії повторюються у одній історичній події. Голодомор перевершує усі інші трагедії, бо це була трагедія не баченого раніше масштабу.

⁴⁵ Іванченко П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. – К., 1996. – С. 277–283.

⁴⁶ Rodgers P.W. Op. cit. – P. 511–512.

Постійне наголошення на геноцидному характері Голодомору не повинно сприйматися як виключно науковий проект. Георгій Касьянов робить висновок, що, оскільки Голодомор є частиною української віктимології, розмежувати наукові та «ідеологічні й політичні» інтерпретації досить важко. В рамках розділу наукового та політичного він також зазначив, що тенденції політичного дискурсу визначати Голодомор геноцидом лише заохочують спекуляції, бо сам термін «геноцид» є проблематичним⁴⁷.

Хоча визначити поняття геноциду надзвичайно важко, прихильники визнання Голодомору геноцидом можуть посилатися на результати міжнародної комісії. Вже 1990 р. Міжнародна комісія з дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні визначила важливими передумовами голоду примусову колективізацію, знищення багатих селян-«куркулів» та бажання уряду приборкати «традиційний український націоналізм». Комісія дійшла висновку, хоча й не одноголосно, що голод був навмисне організованим інструментом державної політики, Голодомор був актом геноциду й відповідальні за нього Сталін, Молотов, Каганович та інші⁴⁸.

На практиці геноцидний характер Голодомору підкреслюється його направленістю не лише на український народ, а й на українську націю. Проте, на відміну від інших геноцидів, український геноцид характеризується покаранням через природу. Хоча визнається, що штучна нестача продовольства зачепила також інші частини Радянського Союзу, наприклад Північний Кавказ, ці інциденти зазвичай презентуються як відносно малі порівняно з війною, яку Молотов та Каганович оголосили Україні⁴⁹.

Офіційне визнання Голодомору геноцидом прийшло лише у 2003 році. 15 травня Верховна Рада прийняла резолюцію, якою проголошувала голод 1932–1933 рр. «актом геноциду проти українського народу», який базувався на «диявольських планах сталінського режиму». Далі у ній йшлося про те, що держава має відкрити суспільству «жахливу правду тих років», яка має бути засуджена українською нацією та міжнародним товариством «як один із найбільших геноцидів в історії за кількістю жертв», щоб держава була оцінена в світі як «повноцінна цивілізована нація». Визнання Голодомору, зазначалося в документі, необхідне, щоб допомогти стабілізації «соціально-політичних відносин всередині країни», виправити

⁴⁷ Касьянов Г. Разрытая могила: Голод 1932–1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // *Ab Imperio*. – 2004. – № 3. – С. 237–269.

⁴⁸ Див.: International Commission. У серії статей в газеті «День» Станіслав Кульчицький послався на результати роботи Комісії як на безпосередній доказ геноцидного характеру Голодомору. Див.: *День*. – 2005. – 25 листоп.

⁴⁹ Див. напр.: Кульчицький С.В. УРСР в умовах утвердження тоталітарного ладу // *Історія України / Ред. В.А. Смолій*. – Київ, 1997. – С. 285–288.

історичне висвітлення та добитися історичної справедливості для поколінь тих, хто пережив, та їхніх нащадків, яким не дозволялося згадувати й розповідати про те, що трапилось. Та найважливіше – визнання геноцидного характеру мало допомогти країні уникнути майбутніх «спроб встановлення диктатури та порушення найсвятішого права людини – права на життя»⁵⁰.

З одного боку, резолюція, ухвалена українським парламентом, наголошувала на необхідності пам'ятати уроки Голодомору, щоб запобігти подібному в майбутньому. Знання може відвернути майбутні диктатури та порушення прав людини. Такі аргументи надто схожі на висновки Стокгольмського міжнародного форуму з Голокосту, хоча й стосуються іншого геноциду. З іншого боку, в резолюції було чітко визначено, що визнання геноцидного характеру Голодомору однозначно може стабілізувати соціально-політичну ситуацію в країні, яка має сприйматися як демократія. Знання про український геноцид зміцнить українську державу. Цей аргумент того ж року було наведено у зверненні до Комісії з прав людини ООН. Представник України стверджував, що світ не зміг належним чином відреагувати на український геноцид, а отже його країна високо цінить надання повноважень Міжнародному карному суду – інституції, яка мала захищати та зміцнювати принцип верховенства права та забезпечувати відповідальність за такі серйозні злочини, як геноцид та злочини проти людяності. Україна отримала урок і зробила все можливе для забезпечення відповідного втілення принципу верховенства права, щоб створити умови для економічного зростання та ефективного функціонування демократичних інституцій. Така політика була частиною курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію⁵¹. Два роки потому міністр закордонних справ України нагадав Генеральній асамблеї ООН, що «український уряд ніколи не втомиться від спонукання світової громадськості відкинути лицемірство й нарешті визнати цей акт геноциду проти українського народу»⁵².

Схвальне послання у відповідь на підкреслення важливості українського геноциду для сучасності було отримане 2003 р. від Палати представників США. У резолюції було визначено не лише те, що Голодомор забрав щонайменше п'ять мільйонів життів в Україні, а й що він «був розроблений та втілений радянським режимом як умисний акт терору та масового вбивства українського народу». Проте більш важ-

⁵⁰ Резолюція № 789-IV від 15 травня 2003 р. // Сайт Верховної Ради України (<http://www.rada.gov.ua>, відкрито 2007-10-11). Див. також: *The Ukrainian Weekly*, – 2003. – 1 June.

⁵¹ Press Release HR/CN/995, March 19, 2003: High Officials of Seven Countries Address Commission on Human Rights, Laud Inauguration of International Criminal Court, Call for Rights-Based Responses to Terrorism. The United Nations. <http://www.un.org> (відкрито 2007-10-01).

⁵² STATEMENT by H.E. Mr. Borys Tarasyuk, Minister of Foreign Affairs of Ukraine at the 60th Session of the UN General Assembly, The United Nations, <http://www.un.org> (відкрито 2007-10-01).

ливим було рішення, що офіційне визнання з боку українського парламенту становить собою «важливий крок у становленні національної української ідентичності, видаленні спадку радянської диктатури та посилення зусиль для встановлення демократичної та вільної України, яка в повній мірі інтегрована у західну спільноту націй»⁵³.

Незважаючи на те, що українські підручники історії сходяться у визнанні Голодомору геноцидом – або відверто стверджуючи це, або неявно презентуючи його як такий, жодна зі згаданих тут книжок не висловлює політично-педагогічну та ідеологічну користь так чітко, як у вищезазначених політичних заявах. Підручник, складений групою співавторів на чолі зі Станіславом Кульчицьким, є вражаючим прикладом. Тут доводиться, що голод був спричинений комісією на чолі з Молотовим, комісією, на яку покладено пряму відповідальність за п'ять мільйонів померлих. Діяли більшовики «через повільне пряме фізичне винищення сільського населення»⁵⁴.

У зв'язку з відзначенням 74-ї річниці Голодомору Верховна Рада України ухвалила закон, який засуджує голод 1932–1933 рр. як умисний акт геноциду проти українського народу. «Це історичне рішення. Воно не направлене проти когось, ми повертаємося до національної гордості й національної пам'яті про ті мільйони безневинних жертв голодомору», – пояснив В. Ющенко, додаючи, що закон також допоміг відновити «історичну справедливість»⁵⁵.

У березні 2007 р. Президент України Віктор Ющенко закликав Раду ухвалити закон про заборону заперечення Голодомору та Голокосту. Він був упевнений, що такий закон не лише об'єднає націю, але й сприятиме неприйняттю насильства, повазі до життя, громадських прав і свобод та етнічному й громадянському миру⁵⁶. Проте далеко не всі поділяли сподівання Президента та його демократичні наміри.

Деякі відомі науковці, які тісно співпрацюють з МАУП (Міжрегіональна академія управління персоналом), надали інтенціоналістсько-змовницькій інтерпретації Голодомору чіткого антисемітського забарвлення, використовуючи її в цілях, відмінних від зазначених вище. Василь Яременко, наприклад, впевнений, що «єврейські публіцисти» активно замовчують факти, що могли б пояснити, хто насправді організував так званий «український голокост» у 1933 р.; а також, що в той час від голоду не помер жоден єврей. Вина за масове убивство та геноцид українців у

⁵³ H. RES. 356: Expressing the sense of the House of Representatives regarding the man-made famine that occurred in Ukraine in 1932–1933, United States' Senate. <http://www.senate.gov> (відкрито 2007-10-01).

⁵⁴ Кульчицький С.В., Коваль М.В., Лебедева Ю.Г. Історія України. Підручник для 10 класу середньої школи. – К., 1998. – С. 167, 169.

⁵⁵ Ющенко: ухвалення закону про визнання Голодомору є історичним рішенням // УНІАН. – 2006. – 29 листоп. (<http://www.unian.net/ukr/news/news-175045.html>).

⁵⁶ President Proposes Holodomor Bill // UNIAN. – 2007. – March 3 (<http://www.unian.net/eng/news/news-189684.html>).

1930-ті рр. покладається на «сіоністський уряд» України⁵⁷. Подібні аргументи виголошувалися й згаданим уже Левком Лук'яненком, котрий заявляв, що за усе зло проти українців треба винувати «сатанинський» радянський уряд, контрольований євреями. Він стверджував, що «сіоністи» традиційно протидіють українськості й що вони «культивують тваринні інстинкти в нашої молоді»⁵⁸.

Злочинці

Будь-який злочин, геноцид це чи ні, означає існування злочинців. Оскільки голод 1932–1933 рр. було визнано штучним, він мусив мати виконавців. Юридично геноцид є, безумовно, найтяжчим злочином. Згідно з Конвенцією ООН з геноциду, яка постала на результатах Нюрнберзького процесу, щоб визнати злочин геноцидом, необхідно довести наміри злочинців винищити людську спільноту. Злочинці мали діяти з «метою знищити, загалом чи частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку»⁵⁹. Таким чином, наявність наміру є чітким критерієм у визначенні, яке інакше було б занадто широким або вузьким.

В українських підручниках історії та в українській історичній культурі загалом виконавці Голодомору – це легко означувана група, членів якої можна назвати поіменно. Зазвичай юридична та моральна відповідальність покладається на Сталіна, Молотова, Постишева та Кагановича. Саме вони спланували Голодомор. Звинувачуючи їх, можна послити жорстокий образ Радянського Союзу та визначити Голодомор як щось, зроблене здалеку, з Москви. Саме вони знищили старий аграрний порядок і забрали життя мільйонів. В Україні вони заручилися підтримкою партійних чиновників, таких як Постишев та Косіор. Каганович складав «чорні списки», що означали заборону селянам покидати свої села, відміну продовольчих поставок до цих сіл та обшуки господарств аж до експропріації усієї їжі. Проте всі високі більшовицькі чиновники діяли за наказами Сталіна⁶⁰.

Варто зазначити, що в наукових дебатах поза Україною вже давно ведеться дискусія про те, чи жертви голоду в 1930-ті загинули внаслідок свідомої політики, або ж вони стали випадковими жертвами «несприятливих природних умов та політики, направленої на інші цілі». Нещодавно Майкл Ельман заперечив докази, висловлені

⁵⁷ Яременко В. Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів. – Київ, 2003. – С. 32, 96–97.

⁵⁸ Лук'яненко Л. До єврейського питання, або Чи існує в Україні антисемітизм // Персонал Плюс. – 2004. – № 26 (73). З приводу антисемітизму у МАУП та в інтерпретаціях подій Голодомору див. Rudling P.A. Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology // *Canadian Slavonic Papers*. – 2006. – Vol. 48. – № 1/2. – P. 81–118.

⁵⁹ Див. Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього // Вебсайт ООН (<http://www.un.org/russian/document/convents/genocide.htm>)

⁶⁰ Див., напр.: Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939. – Київ, 2004. – С. 280–281.

Р. Девісом та Стівеном Віткрофтом у їхній книзі «Роки голоду: радянське сільське господарство, 1931–1933» («The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933»), про те, що заморити населення голодом не входило до планів радянської влади. Перекликаючись із науковими дискусіями про Голокост та рішення Гітлера винищити євреїв, Ельман не погоджується з відсутністю попереднього плану в радянській владі і стверджує, що доказ про відсутність прямого наказу Сталіна, в якому б йшлося про голод, не є самодостатнім⁶¹. Таким чином, тривала дискусія між вченими закінчилася на тій самій проблемі, яка вже десятиліттями переслідує цю тему:

Був чи не був (Сталін) винним у геноциді 1932–1933 рр. – залежить від того, як визначати «геноцид». За суворим юридичним визначенням, оснований на Конвенції ООН з геноциду... є певні докази... але авторіві здається, що існування наміру, яке необхідне для доведення факту геноциду, відсутнє. (...) Якщо ж використати більш вільне визначення, використовуване деякими сучасними спеціалістами у сфері дослідження геноцидів, у 1932–1933 рр. українці стали жертвами геноциду⁶².

В українських підручниках з історії питання, чи був Голодомор геноцидом, вирішене однозначно. Проте надзвичайним є не те, про що говорять у підручниках, політичних зверненнях чи газетних статтях, а те, про що там не говорять. Сталін винищив українців, але рідко зустрінеш пояснення того, яким чином це відбувалося. Більшовики проголосили Україні війну чи Сталін послав своїх довірених осіб в Україну, щоб вивезти зерно. Питання про те, як Голодомор здійснювався на практиці, оповите тишею. В той час як увагу спрямовано на найвищі рівні політичного керівництва того часу, її відвернено від найнижчого рівня – осіб, які реально реквізували зерно та інші продукти харчування в селян. У кращому випадку, цих людей окреслено як «більшовиків», але й такі посилання рідкі зустрічаються рідко. Тенденція до розгляду лише абсолютної верхівки політичного керівництва простежується в різноманітних підручниках з історії, надрукованих протягом 1990-х. Ці праці включають автентичні документи з різних історичних епох. Розділи, присвячені колективізації та голоду 1932–1933 рр., наповнені виключно декретами, заявами та іншими документами, які походять або від Комуністичної партії України, або від Сталіна, Моло-

⁶¹ Ellmann M. The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934 // *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57. – P. 824. Див. також: Davies R.W., Wheatcroft S.G. Stalin and the Soviet Famine of 1932–1933: A reply to Ellmann // *Ibid.* – 2006. – Vol. 58. – P. 625–633.

⁶² Ellmann M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–1933 Revisited // *Ibid.* – 2007. – Vol. 59. – P. 690. Інша наукова оцінка питання геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні міститься у роботі: Bililnsky Ya. Was the Ukrainian Famine of 1932–1933 Genocide? // *Journal of Genocide Research*. – 1999. – Vol. 1. – P. 147–156.

това та Кагановича. Разом ці документи, напевне, мають переконати учнів у попередніх намірах політичного керівництва, а отже, встановити його вину. Приписуючи історичну правду архівним матеріалам, автори використовують в підручниках історії записи власне злочинців, щоб показати злочинність та незаконність політичного керівництва того часу⁶³. Те, що Міжнародна комісія з дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні назвала Сталіна, Молотова та Кагановича винними, є, безумовно, важливою обставиною, підкріплюючи їх статус злочинців у сучасній Україні. Але ж комісія також підкреслювала роль, яку відіграли різні активісти, котрі співпрацювали з місцевими партійними чиновниками у виконанні декретів, надісланих з Москви. Цих активістів було залучено владою, їм надавалися повноваження та офіційний статус, що переносило провину на радянську владу⁶⁴. Про цих активістів українські підручники історії мовчать. Можливо, автори підручників ігнорують дії цих активістів з практичних причин, як-то обсяг підручника. Іншою і, мабуть, більш вірогідною причиною є те, що виокремлення цих активістів відверне основну увагу від Сталіна та його оточення, і, що більш важливо, включення нижчих рівнів у офіційну історію ускладнило б її очевидний чорно-білий характер. Адже неможливо буде зображувати Голодомор як геноцид, спланований та виконаний Радянським Союзом, спрямований проти українців, оскільки багато українців було залучено до реквізиції зерна на селі. Трагічне, віктимізоване й стимулює до захисту відчуття української історії зручно посилюється образом України та українців, які змушені страждати від вічної та злої зовнішньої сили, будь це росіяни, більшовики чи, в гіршому випадку, «євреї». Те, що українців можна знайти не лише серед жертв, а й серед злочинців тоталітарного режиму, зручно замовчується⁶⁵.

Заклики та докази на користь суду на зразок Нюрнберзького трибуналу мають сприйматися як наслідок визначення кількох радянських чиновників відповідальними за скоєння злочину. Будучи злочином міжнародного рівня проти українського народу, геноцид означає, що винні мають бути покарані. Проте ці заклики лунають марно. Навіть якщо суд розпочав розслідування та висунення звинувачень, то дуже швидко виявився б відомий усім факт: особи, яких визначено винними, вже померли. Встановлений «Нюрнберг-2» лише звинуватить підозрюваних злочинців *in absentia* і стане простим показним судом. Проте визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом зміцнює українську

⁶³ Див. напр.: Хрестоматія з історії України. Посібник для 10 класу середньої школи / Ред. С.В. Кульчицький, О.І. Ганжа. – К., 1998. – С. 118–138.

⁶⁴ International Commission. – P. 89.

⁶⁵ Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neuern Geschichte der Ukraine. – Vienna, 2003. – S. 19.

національну ідентичність. Так само, як геноцид впливає на національну, етнічну чи релігійну групу, так і визнання Голодомору, за зворотною логікою, має зміцнити українську етнічність через міжнародне підтвердження.

Прикінцеві зауваження

Під час підготовки до Нюрнберзького трибуналу головний прокурор Джексон наполягав на тому, щоб дидактичною парадигмою обвинувачення стали документи. Він був зацікавлений у відкиданні усіх голосливих заяв про жорстокість нацистів як звичайнісінької пропаганди. Свідків було легко звинуватити у перебільшенні. Тому більша частина суду у Нюрнберзі була присвячена «холодному протоколу»⁶⁶. Обвинувачення було зацікавлене, переважно, у вищих чиновниках нацистського режиму, встановлюючи умисну змову та ігноруючи, наприклад, дії місцевої поліції та певну роль СС⁶⁷. Історичний наратив, який виник в результаті нюрнберзьких вердиктів, надав багатьом повоевним суспільствам (по обидва боки «залізної завіси») прогресивного образу майбутнього. Зло було покарано.

Коли події Голокосту було переглянуто, а дослідження розширено й ускладнено, то образ Нюрнберга змінився. Найважливішим у цьому було зміщення інтересу від вищого нацистського лідерства до виконавців на нижчих щаблях. Першопрохідником в цьому сенсі був, звісно, Крістофер Браунінг та його «Звичайні люди»⁶⁸. Послугуючись метафорою Мігеля де Сервантеса, можна сказати, що все більше і більше інтересу приділялося власне мотузці й менше – смертному вироку. Взяття до уваги заклик багатьох вчених, політиків і журналістів і включення голоду до предмету науки вивчення геноцидів напевне матиме своїм наслідком поглиблене та різностороннє вивчення сталінського терору.

Це, в свою чергу, має розмити чіткий поділ на злочинців та жертв, що панує у більшості сучасних підручників історії, які зображують «росіян» чи «більшовиків» злочинцями, а «українців» – жертвами. Слідування за методами геноцидознавства означатиме, наприклад, зростання інтересу до тих, хто був поряд. Напевне, це призведе до більш «історично коректного» образу сталінського тоталітаризму на практиці, хоча цей образ буде набагато важче зрозуміти в будинку повішеного.

⁶⁶ Douglas L. Op. cit. – P. 17–18.

⁶⁷ Bloxham D. Op. cit. – P. 187–188.

⁶⁸ Browning Ch. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York: HarperPerennial, 1998. – XXII, 271 p.